

Hendes bopæl henhører under Estrup birketing ...

Om brændevin, birkeret og myndighed på Gammel Estrup gods i 1700-tallet

Dorte Kook Lyngholm

I april 1731 blev der foretaget en såkaldt brændevinsinspektion hos nogle fæstebønder på Gammel Estrup gods. Det var en fuldmægtig hos byfogeden i Randers og fem hjælpere, der havde taget turen fra købstaden og ud til landsbyerne Tammestrup og Ammelhede. Begge steder blev de mødt med protester og indædt modstand fra beboerne, men ekspeditionen endte med, at bønderne fik frataget deres brændevinsredskaber. Denne episode var en blandt flere lignende konflikter på godset.

Artiklen her tager afsæt i tre dokumenter fra Gammel Estrups godsarkiv, der hver især er et lille kighul ind til en fortælling om brændevin, bønder og myndighed på Gammel Estrup. De tre nedslag giver et billede af

godsejeren, greve Jørgen Scheels (1718-86) myndighed på Gammel Estrup og af, hvordan hans rolle ændrede sig i løbet af 1700-tallet. Og de viser, hvordan Gammel Estrup-bøndernes trang til en dram var et omdrejningspunkt i en større kamp mellem konge og købstad på den ene side og godsejer og bønder på den anden.

Myndighed og birkeret på Gammel Estrup

Udgangspunktet for denne kamp var den udstrakte autonomi, der kendetegnede Gammel Estrup og de øvrige danske adelsgodser i 1700-tallet. Enevældens lokale retspleje og statsadministration var langt hen ad vejen baseret på godsernes administrative apparat og godsejernes personlige autoritet. Det var godsejerne, der i mange henseender fungerede som myndighed, hvilket indebar en lang række muligheder for at påvirke og styre interne forhold på godset.¹

På Gammel Estrup var det Jørgen Scheel, der i årene 1731-86 havde denne myndighed.² Foruden de retlige privilegier, der tilkom alle adelige godsejere, havde Jørgen Scheel også birkeret. Birkeretten betød, at Gammel Estrup gods udgjorde sin egen retskreds, hvor beboerne

Jørgen Scheel arvede i 1731 både godset og birkeretten på Gammel Estrup, der var et af landets ældste adelsbirker. Kopi af portræt af Jørgen Scheel (1718-86) udført af Carl Gustaf Pilo omkring 1750. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

hørte under godsets domstol, birketinget. Som birkepatron var det godsejerens privilegium at udpege og ansætte birkedommeren, men ellers fungerede domstolen efter samme lovgivning som de øvrige domstole i landområderne, herredstingene.³

Fuldmægtigen fra Randers på afveje

Desværre er tingbøgerne fra 1700-tallets birketing på Gammel Estrup ikke bevaret, men de tre omtalte dokumenter fra godsarkivet giver os alligevel mulighed for at få et indblik i den spændende historie om den fortidige retshåndhævelse på godset. Det første af dokumenterne er en afskrift af tingbøgerne fra birketinget angående brændevinsinkquisitionen i 1731. Inkquisitionen fik det efterspil, at fuldmægtigen fra Randers blev stævnet til at møde for birketinget på Gammel Estrup.⁴

Retten blev sat på Gammel Estrup den 1. maj 1731 af birkedommeren Amdi Bang. De stævnede fra Randers, fuldmægtigen Morten Pedersen og hans hjælpere fra inkquisitionen var ikke mødt frem. Ridefogeden fra Gammel Estrup, Poul Becker, fremlagde en skrivelse fra Morten Pedersen, der havde søgt at afslutte sagen med at udlevere de konfiskerede brændevinsredskaber mod betaling til de to bønder. Ikke desto mindre afhørte ridefogeden de indkaldte vidner. De forklarede for retten, hvordan Morten Pedersen og hans hjælpere havde indfundet sig hos ægteparret Kirsten Jensdatter og Lauritz Erichsen på deres fæstegård i Ammelhede. De besøgende havde spurgt efter brændevin, men Kirsten Jensdatter, der var alene hjemme, havde ikke noget og havde i stedet serveret øl.

Ifølge hendes forklaring trængte mændene sig herefter med magt ud i hendes bryggers, hvor de imod hendes vilje fratog hende nogle brændevinsredskaber. Hun

havde protesteret indædt mod konfiskationen og havde blandt andet afkrævet de indtrængende en forklaring på, hvilken myndighed de repræsenterede, og om de var i besiddelse af en fuldmagt fra enten birkedommeren eller godsejeren på Gammel Estrup. Hun havde tilmed forklaret udsendingene fra købstaden, *“at hendes bopæl henhører under Estrup birketing, hvor hun i denne og alle andre tilfælde bør tiltales og dømmes og ikke i nogen måde vedkommer enten rytterdistriktet, herredstinget eller andre retter”*.⁵

Et tilsvarende hændelsesforløb blev beskrevet for Morten Pedersens fremfærd på Kirsten Rasmusdatters og Niels Pedersens fæstegård i Tammestrup. Her havde følget fra Randers ligeledes drukket øl, hvorefter de imod beboernes protester og forespørgsler om relevante tilladelser havde fundet brændevinsredskaber, som *“de snappede bort og forføjede sig der med til Randers”*.⁶ Den 22. maj blev der holdt et nyt retsmøde i sagen, hvor flere vidner fra de to landsbyer bekræftede de tidligere forklaringer.

Unyttigt pengespilde og sin gernings forsømmelse

De omtalte vidneforklaringer blev omhyggelig nedfældet, kopieret og opbevaret i godsets arkiv. Men sagens endelige udfald kender vi ikke. Tingbøgerne fra bytinget i Randers er ikke bevaret fra disse år, så vi ved ikke, om Morten Pedersen blev bragt i den bizarre situation, at der blev rejst tiltale mod ham ved bytinget, hvor han selv fungerede som dommer.

Meget taler dog for, at Jørgen Scheel og ridefogeden på Gammel Estrup var på sikker juridisk grund med deres reaktion på inkquisitionen. Brændevinsbrænderi og krohold var blevet forbudt i landdistrikterne i 1689. Be-

Brændevinspibe i kobber fra 1700-tallet. Fra 1734 var det forbudt at have brændevinsredskaber i huse og gårde på landet. Blev bestemmelsen overtrådt, skulle de skyldige idømmes en bøde, og redskaberne destrueres. Foto: Viborg Museum.

grundelsen var for det første, at *“bonden derved gives lejlighed til unyttig pengespilde, sin gernings forsømmelse og ond husholdning”*.⁷ For det andet ønskede kongen at sikre købstædernes eneret og indtægter på dette område.

I købstæderne vogtede man over disse rettigheder, og i 1719 var det blevet tilladt for købstædernes embedsmænd at foretage inkquisitioner i oplandet. Inkquisitionerne måtte foretages indenfor en radius af to mil (godt 15 kilometer) fra den pågældende købstad, og Ammelhede og Tammestrup holder sig – om end tæt på grænsen – indenfor denne zone omkring Randers. Men

grunden til, at Morten Pedersen og hans folk formentlig alligevel var på afveje, var, at det var en betingelse for de inkquisitioner, der blev foretaget på private godser, at den stedlige birkedommer eller herredsfoged medvirkede.⁸

Sagen på Gammel Estrup handlede altså ikke om, hvorvidt fæstebønderne havde overtrådt lovgivningen, men om hvem der havde myndigheden til at håndhæve den på godset. Som det er fremgået af referatet, havde birkedommeren på Gammel Estrup ikke været involveret i inkquisitionerne – og de var derfor ulovlige. Om de to gårdmandskoner fra Tammestrup og Ammelhede kunne denne lovgivning på rygraden og ovenikøbet havde afkrævet byfogedens udsendte fra Randers dokumentation for deres forehavende, er en anden sag. Måske havde ridefogeden eller nogle andre af godsets juridisk kyndige repræsentanter hjulpet deres undergivne med enkelthederne forud for vidneafhøringen på birketinget.

For Jørgen Scheel og hans repræsentanter kunne det give god mening at give godsets beboere en hjælpende hånd i denne sag. For det første havde godsejeren på Gammel Estrup ingen interesse i, at hans fæstere skulle forarmes ved at betale høje bøder til købstaden Randers. For det andet fik han tydeligt markeret sin myndighed og jurisdiktion på godset. Og han demonstrerede, at han havde både vilje til og mulighed for at anvende denne myndighed til sine bønders fordel og dermed fremstå som deres beskytter.

Modstanden mod brændevinsbestemmelserne er et velkendt fænomen fra andre af 1700-tallets godser, hvor der findes en del eksempler på slagsmål og voldelige overfald i forbindelse med inspektionerne.⁹ At bønder og godsejere havde et interessefællesskab i at modarbejde købstædernes og kongens interesser, er ligeledes konstateret i andre studier. Brændevinsproblematikken

Jørgen Scheels godkendelse af et forlig i en sag om brændevin på Gammel Estrup fra 1763. Jørgen Scheel godkendte forliget på betingelse af, at modparten betalte 20 rigsdaler i bøde – og ikke mellem ti og 20 som foreslået. Rigsarkivet Viborg. Foto: Dorte Kook Lyngholm.

Copie

De Approbationem per Consumptionis Jura
 captaur Jorlig Jure & iactantia.

Unde ea omnia vana iudicium Jorlig und Consumptionis
 Jura iactantia i Randers, Approberet und alle
 maader, dog at den inde den store ammunt
 Mølt vander 20 Rd., og kommunen sig at have
 at jantlig viderføde und Consumptionis Jura
 iactantia, ut hanc, at sig ut nu af det
 Jorlig, at uanfær vnder sig det det iactantia.

Christiansborg den 12de Maji 1763. —
 J. Scheel

fremhæves her som et eksempel på, at den enevældige stat ikke var i stand til at gennemtvinge sin politik på landet, hvis ordenshåndhævelsen ikke var efterspurgt af stedets beboere.¹⁰

Inkvisitioner, incitament og myndighed

I 1761 var den gal igen. I Gammel Estrups arkiv findes endnu et dokument angående brændevinsinkvisitioner på godset.¹¹ Igen var det myndighederne fra Randers, der havde været på spil på blandt godsets fæstebønder. Jørgen Scheel havde ladet sin fuldmægtig, Christopher Valentinsen, indstævne samtlige 15 konsumptionsforvaltere fra Randers for bytinget samme sted i forbindelse med en inkvisition, de havde foretaget på Gammel Estrup i marts 1761.¹² Tingbøgerne fra Randers byting er ikke bevaret fra disse år, så de nærmere omstændig-

heder omkring retssagen er ukendte. Men dokumentet viser, at sagen blev afsluttet med et forlig, og det ridser betingelserne for denne aftale op i tre punkter. For det første forpligtede de tiltalte sig til at aflevere konfiskerede brændevinsredskaber retur til ejerne. For det andet skulle de betale sagsomkostningerne samt en bøde på mellem ti og 20 rigsdaler. Og for det tredje måtte de forsikre, at der ikke ville blive foretaget flere ulovlige inkvisitioner på Gammel Estrup. Hvis betingelserne ikke blev overholdt, ville sagen blive genoptaget. Forliget er godkendt af Scheel, der på dette tidspunkt befandt sig ved hoffet på Christiansborg. Med en lille notits underskrevet på Christiansborg i maj 1763 erklærer han, at forliget “*approberes udi alle måder*” – dog med den anmærkning at den omtalte bøde skulle beløbe sig til 20 rigsdaler.¹³

Det storslåede anlæg på Gammel Estrup var i 1700-tallet det retlige og administrative centrum for landsbyerne under godset. Scheelerne var i mange væsentlige henseender landbefolkningens myndighed. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Med dette forlig er det tydeligvis igen Jørgen Scheel, der har retten på sin side og dikterer betingelserne. Forliget og stramningen af bødekravet er en klar sejr for greven og en ydmygelse af konsumptionsforvalterne. Det fremgår ikke klart af dokumentet, præcis hvordan de tiltalte

havde brudt lovgivningen, men problematikken kan ikke være den samme som i sagen fra 1731. Enevælden forsøgte gennem hele 1700-tallet at komme det ulovlige brændevinsbrænderi på landet til livs med en række forskellige lovgivningstiltag. I 1734 var reglen om, at inkvi-

sitionerne fra købstæderne skulle ledsages af de stedlige herreds- og birkedommere, blevet afskaffet. Samtidig var det blevet indført, at godsejerne hæftede for fæstebøndernes bøder i brændevinsagerne, hvis de ikke kunne betale.¹⁴ Fra 1743 havde man søgt at øge incitamentet til at få opdaget overtrædelser af brændevinslovgivningen, og det var blevet vedtaget, at bøderne for fremtiden skulle tilfalde den, der opdagede og påtalte den pågældende sag. I 1757 var disse bestemmelser blevet suppleret med nye og højere bødetakster.¹⁵

Denne lovgivning gjorde det til en potentiel kostbar affære, hvis Jørgen Scheels undergivne blev pågrebet ved inkquisitionerne, der nu oveni købet kunne udføres lovligt uden birkedommeren. De høje bøder har været et stærkt incitament for købstadens repræsentanter, og det var formentlig i den forbindelse, at de var kommet galt afsted i sagen fra 1761. De lokationer, der nævnes i forliget, er Floes, Grund og Gammel Estrup Mølle. Disse tre steder ligger alle længere væk fra Randers end de to mil, der fortsat var den tilladte grænse for inkquisitionerne. Ønsket om at kunne inkassere bøderne har fristet konsumptionsforvalterne til at prøve lykken et lille stykke uden for deres retmæssige område. Men på Gammel Estrup var man ikke i tvivl om, hvor grænsen gik, og det juridiske apparat var igen blevet sat i sving for at fordrive de indtrængende fra godsets enemærker.

Simon Olesens formastelige og ulovlige forhold

De to dokumenter med hvert sit nedslag i brændevinsproblematikken viser, hvordan Jørgen Scheel og hans repræsentanter brugte deres myndighed til at holde hånden over godsets bønder i tilfælde af ulovligt brændevinsbrænderi. Et tredje overleveret dokument vidner dog

om, at denne myndighed i Scheels tid faktisk også blev anvendt til at rejse tiltale mod bønderne ved birketinget for ulovligt brændevinsbrænderi.¹⁶

Det var, hvad der skete for Simon Olesen fra Drammelstrup, der den 23. november 1773 mødte frem for birketinget efter at være blevet stævnet af godsforvalter Høgild fra Gammel Estrup. Under retssagen forklarede to vidner, at den seneste brændevinsforordning var blevet oplæst på birketinget et par måneder tidligere. På forvalter Høgilds anmodning var de herefter personligt draget til Drammelstrup, hvor de havde forklaret Simon Olesen og nogle andre bønder forordningens indhold, og at de skulle aflevere deres brændevinsredskaber indenfor en tidsfrist af otte døgn. Simon Olesen havde da nægtet at være i besiddelse af redskaber, men da de efterfølgende havde aflagt ham et besøg, var han blevet taget på fersk gerning med en række redskaber, der for nylig havde været i brug. I overensstemmelse med forordningen havde de da konfiskeret redskaberne og fragtet dem til Gammel Estrup, hvor de var blevet slået i stykker.

Simon Olesen havde ikke så meget at sige til sit forsvaret, men han anførte for birketinget, at han ikke var den eneste af godsets bønder, der brændte. Desuden var han af den opfattelse, at der var sket den fejl, at den pågældende brændevinsforordning ikke var blevet oplæst i kirken. Sagens udfald blev, at Simon Olesen blev dømt til at miste sine brændevinsredskaber og at betale en bøde på ti rigsdaler samt sagsomkostninger.

Den forordning, som var blevet udlagt for Simon Olesen, og som han endte med at blive dømt efter, er sandsynligvis en del af årsagen til, at det nu var godsforvalteren, der stod som anklager af godsets bønder. Med forordningen af 2. september 1773 var præmisserne for bekæmpelsen af brændevinsbrænderiet på de private

Forordning af 2. september 1773. I en sag fra Gammel Estrup om ulovligt brændeviinsbrænderi fra 1773 anførte fæstebonden Simon Olesen til sit forsvar, at denne forordning ikke var blevet oplæst i kirken. Foto: Viborg Museum.

godser nemlig blevet ændret markant. Det var her blevet pålagt godsejerne at inkvirere blandt deres egne bønder. Men det, der for alvor adskilte den fra tidligere lovgivning, var, at købstædernes konsumptionsforvaltere nu også fik lov til at foretage inkquisitioner udenfor byernes opland på de to mil. De bøder, der blev betalt for over-

trædelse af forordningen, skulle fortsat tilfalde angiveren i den pågældende sag.¹⁷

Efter 1773 befandt Jørgen Scheel og hans folk sig dermed i en form for kapløb med mulige inkquisitioner fra købstæderne. Tiden havde vist, at der allerede var stor interesse fra Randers for det ulovlige brænderi på Gammel Estrup gods, og med den ny lovgivning var der givet grønt lys for inspektioner fra købstæderne på hele godset. Den part, der kom først, havde retten til at inkasere de bøder, der måtte blive idømt i den efterfølgende retssag. Og det var fortsat Jørgen Scheel der hæftede for bøderne, hvis hans bønder ikke kunne betale. Alliancen mellem Scheel og bønderne om at skubbe købstadens og kongens repræsentanter ud fra godset i disse sager var under hårdt pres, og den nye lovgivning gav sandsynligvis anledning til et kursskifte på godset. Om kursskiftet ikke var blevet signaleret tydeligt fra godsejeren og hans folk, og om Simon Olesen derfor kom galt afsted, fordi han blot fortsatte i det vante spor, er et åbent spørgsmål. Samtidige kvantitative undersøgelser fra andre godser har vist, hvordan godsejerne i disse år i langt overvejende grad kom til at stå som anklagere af deres egne bønder i brændeviinsager.¹⁸ Kongen og lovgiverne i København havde langt om længe fundet et effektivt redskab i bekæmpelsen af det ulovlige brændeviinsbrænderi i landdistrikterne.

Jørgen Scheel var godsejer på Gammel Estrup, da adelsgodsernes immunitet var på deres højeste i 1700-tallet. Men sagen mod Simon Olesen, og de ændringer den illustrerer, er en del af en større proces, hvor godsejernes myndighed langsomt blev udhulet. Gammel Estrup og de øvrige private adelsgodser blev langsomt inddæmmet af den fremvoksende stat, der altså ikke tolererede, at man fik sig en dram i Drammelstrup.

Noter:

- 1 Lyngholm, Dorte Kook: *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Viborg 2013; Jacobsen, Anette Faye: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, Kbh. 2008; Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator*, Kbh. 1982.
- 2 Jørgen Scheel var kun 13 år ved farens død i 1731, så formelt set var det ikke ham selv, der udøvede myndigheden de første år.
- 3 Lyngholm, s. 39-44; Lebech, s. 151-344 (Gammel Estrup birk, s. 299).
- 4 GE 3: Afskrift af tingsvidne fra Gammel Estrup birketing 1. og 22. maj 1731.
- 5 GE 3: Kopi af tingsvidne fra Gammel Estrup birketing 1. og 22. maj 1731, s. 6 (nutidig stavemåde).
- 6 GE 3: Kopi af tingsvidne fra Gammel Estrup birketing 1. og 22. maj 1731, s. 7 (nutidig stavemåde).
- 7 Forordning af 4. juni 1689 (nutidig stavemåde).
- 8 Forordning af 27. marts 1719.
- 9 Bjørn, s. 97-98; Mührmann-Lund s. 352-359.
- 10 Mührmann-Lund, s. 360-361.
- 11 GE 3: Kopi af forlig mellem Jørgen Scheel og 15 konsumptionsforvaltere fra Randers, dateret 14. maj 1763. Forordning af 30. april 1734.
- 12 Konsumptionsforvalterne havde ansvaret for afgifterne – konsumtionen – i Randers.
- 13 GE 3: Kopi af Jørgen Scheels “approbation” dateret 22. maj 1763 (nutidig stavemåde).
- 14 Forordning af 30. april 1734.
- 15 Plakat af 5. juni 1743 og forordning af 1. februar og 23. november 1757.
- 16 GE 4: Afskrift fra tingbogen fra Gammel Estrup birketing af retsmøde afholdt 23. nov. 1773.

- 17 Forordning af 2. september 1773.
- 18 Jørgen Mührmann-Lunds undersøgelser i Børglum-Jerslev herreder 1773-92 viser, at 1.210 fæstere blev stævnet af deres eget herskab i brændevinsager, mens 15 bønder blev sigtet af konsumptionsforvaltere eller private, Mührmann-Lund, s. 352-353.

Litteratur og trykte kilder:

- Bjørn, Claus: *Bonde – Herremand – Konge*, Kbh. 1981.
- Jacobsen, Anette Faye: *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark 1750-1920*, Kbh. 2008.
- Lebech, Mogens: “Jyllands gamle retskredse”, i: *Jyske Samlinger. Samlinger til jysk Historie og Topografi*, 5 rk., II bd., 1. hæfte, Kbh. 1936, s. 151-344.
- Lyngholm, Dorte Kook: *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Viborg 2013.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator*, Kbh. 1983.
- Mührmann-Lund, Jørgen: *Borgerligt regimente. Politiforvaltningen i købstæderne og på landet under den danske enevælde*, Kbh. 2019.
- Forordninger og Aabne Breve 1664-1848*, samlet og udgivet løbende, Det Kgl. Bibliotek.

Utrykt kildemateriale:

- Rigsarkivet Viborg, Gammel Estrup godsarkiv, domme og retsakter 3, 1554-1763 (GE 3).
- Rigsarkivet Viborg, Gammel Estrup godsarkiv, domme og retsakter 4, 1763-1858 (GE 4).